

succes is behaald en dat de verdere behandeling daarvan beter aan gespecialiseerde organisaties kon worden overgelaten.

Een grafisch overzicht van de Nederlandse vrijdenkersbeweging, zoals opgenomen, biedt een nuttige chronologische samenvatting van de 'hoofdvereniging', haar naamsveranderingen, afsplitsing van concurrenten en fusies met gelijkgestemden. Praktisch is ook dat daarin het hoofdthema van de ontwikkeling in een paar steekwoorden is weergegeven. Bovendien zien we van vrijwel alle zijtakken van de Dageraad-Vrije Gedachte het wortelstelsel en de onderlinge verwevenheid. We kunnen nu zien, hoe de vereniging verbonden is met de humanistiek in haar verschillende facetten en ook omgekeerd. Het overzicht van de voorzitters is duidelijk, niet alleen van De Dageraad maar ook van de kleinere, zelfstandige verenigingen met hun dikwijls verwarrend identieke namen en hoofdpersonen. Een overzicht van alle tijdschriften van en rond de Nederlandse vrijdenkersbeweging van 1855-1960 heft veel onduidelijkheden op en zal ongetwijfeld aansporen tot verdere studie van de genoemde bronnen.

De ondertitel van het boek luidt: *Geschiedenis van de vrijdenkersbeweging in Nederland*, alsof deze beweging na 150 jaar alleen maar over de verleden tijd zou hebben willen rapporteren. Twee boeiende slotartikelen van Paul Cliteur en van Peter Derkx maken echter duidelijk dat het vrijdenken niet alleen maar iets van vroeger is geweest, maar ook nu nog in de volle actualiteit dient te staan. Cliteur filosofeert over de grenzen van de vrijheid van meningsuiting, ook als deze voor groepen in de samenleving van schokkende aard kan zijn en over de vrijheid van godsdienst, die wereldwijd als mensenrecht is erkend maar door het verbod van de Islam om uit te treden en een andere godsdienst aan te nemen ook nu nog in Afghanistan met doodstraf wordt bedreigd. Derkx analyseert de dikwijls gewijzigde statutaire doelstellingen van De Dageraad-De Vrije Gedachte en komt tot de conclusie dat, ondanks alle wijzigingen, voor de vrijheid van het denken vrijheid van meningsuiting en wederzijdse tolerantie van het grootste gewicht zijn om tot zo redelijk mogelijke vaststelling van de waarheid te komen. Dat dit niet eenvoudig is bewijzen Stalin, Hitler, Auschwitz, Hiroshima, Mao, Pol Pot, Rwanda en 9/11.

Wie na lezing van *God noch autoriteit* het actuele vrijdenken nader wil volgen, verwijzen wij naar het tijdschrift *De Vrijdenker, tijdschrift van de vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte*, waar moderne filosofen en ethici voortgaan het debat met het fundamentalisme te voeren.

Jan ten Bokkel

Herman Roodenburg, *The Eloquence of the Body. Perspectives on gesture in the Dutch Republic*. Studies in Netherlandish Art and Cultural History 6 (Zwolle: Waanders, 2004) 208 p. ISBN 9040094748

Dat de elites hun positie trachtten te bestendigen door niet enkel in economisch, maar ook in sociaal en cultureel kapitaal te investeren, is uiteraard geen nieuw inzicht voor historici. Huwelijksstrategieën, het verwerven van titels, heerlijkheden en ambten, boekbezit, het volbrengen van een *grand tour* en allerlei vormen van *conspicuous consumption* maakten deel uit van de vroegmoderne praktijk van het *vivre noblement*. Daarnaast beschikten de vroegmoderne elites echter over een zekere '*je ne sais quoi*', een schijnbaar natuurlijke en ongedwongen superioriteit die Castiglione in *Il libro del*

cortegiano (1528) ‘*sprezzatura*’ noemde en zijn Hollandse navolgers in de zeventiende eeuw vertaalden als ‘lossigheyt’. Dit boek stelt de vraag op welke manieren de elites in de Republiek een dergelijke ‘lossigheyt’ trachtten te verwerven.

Roodenburg stelt daarbij het lichaam centraal. De vroegmoderne elites beseften maar al te goed dat de natuurlijkheid waar ze naar streefden enkel bereikt kon worden door het zorgvuldig dressereren en cultiveren van het lichaam. In navolging van Marcel Mauss, Pierre Bourdieu en Paul Connerton gaat Roodenburg ervan uit dat het lichaam niet enkel een passief iets is dat bewerkt kan worden, maar ook een actief instrument dat informatie opslaat, doorgeeft en in verschillende contexten kan gebruiken. Vooral Connertons concept van *bodily memory* wordt daarbij op de voorgrond geplaatst. Roodenburg gaat op zoek naar de sporen van dat vroegmoderne lijfelijke geheugen in hoofse etiquetteboekjes en *arts de plaire* in de traditie van Erasmus en Castiglione. De receptie ervan in de Republiek wordt nagegaan via verkoopscatalogi van privé-bibliotheken. Daarnaast richt de auteur zich op het rijke archief van de familie Huygens (brieven, memoires, autobiografieën) die ten volle doordrongen was van het belang van een beschaafde opvoeding en van dito lichaamstraining om haar telgen met de nodige *sprezzatura* te kunnen laten bewegen in de kringen van vorsten, hovelingen en regenten.

De casus Huygens verschaft het boek ook zijn mooiste en meest sprekende anekdote. In 1637 liet Constantijn Huygens zijn jonge zoon Constantijn opereren aan de nek uit vrees dat de onnatuurlijke houding van zijn hoofd zijn hoofse carrière zou belasten. Alles draaide namelijk in de eerste plaats om de juiste, rechte lichaamshouding, precies omdat die houding werd gezien als een teken niet alleen van een sociaal hogere status maar ook van morele rechtschapenheid. Dat was ook de voornaamste boodschap van de etiquetteboekjes. Wel blijkt dat het aristocratische genre vrij laat in de Republiek werd gerecipeerd. Vanaf de late zestiende eeuw prijken anderstalige titels in de bibliotheken van de leden van de Hollandse elite (adel, regenten, kooplieden, juristen en professoren) en na het midden van de zeventiende eeuw komen ook Nederlandse vertalingen op de markt.

Tegelijkertijd toonden de elites in de Republiek een levendige belangstelling voor aristocratische vormen van tijdverdrijf zoals converseren, muziekspelen, schilderen, dansen, paardrijden en schermen. Vooral de laatste drie, in de vroegmoderne geest verwante vaardigheden droegen bij tot een betere en meer natuurlijke lichaamshouding en waren als zodanig essentieel in de vorming van (aspirant-)hovelingen. Een goed begrip van de retoriek van het lichaam met alle sociale en morele connotaties die daaraan verbonden werden, was echter ook – vooral vanaf de late zeventiende eeuw – van wezenlijk belang voor professionelen zoals schilders, acteurs en zelfs predikanten. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het genre van de schilderboeken. Uiteindelijk was het werk van de portret- of historieschilder niet zo verschillend van de verborgen inspanningen van de hoveling zelf: het menselijke lichaam modelleren tot een moreel verheven kunstwerk.

De goede theoretische onderbouw ten spijt blijft de achillespees van dergelijk onderzoek naar *bodily performances* de spanning tussen het driedimensionaal beleefde verleden enerzijds en de tweedimensionale bronnen waar de historicus noodgedwongen mee moet werken anderzijds. Roodenburg merkt een aantal keer terecht op dat de vele etiquetteboekjes moeten gelezen worden als mnemotechnische middelen die het handelen dienden te ondersteunen of, met andere woorden, als bouwstenen veeleer van een praktijk dan van een discours. Toch hoort de vraag naar de receptie van dergelijke etiquetteboekjes in de Republiek in de eerste plaats bij de intellectuele geschiedenis. Het

is echter Roodenburgs vaardige omgang met het goed gekozen iconografische materiaal die het verschil maakt. Bekende schilderijen van Rembrandt, Hals en Steen figureren naast instructieve prenten uit de handleidingen met betrekking tot de kunst van het schermen, het paardrijden, het schilderen of het acteren. Beide typen bronnen bieden af en toe een verrassende inkijk in het beleefde, lieflijke verleden. Hierdoor wordt ook het visuele erfgoed van de Gouden Eeuw op een originele manier – en een reeks over ‘Netherlandish Art and Cultural History’ absoluut waardig – ten nutte gemaakt (het is dan ook erg jammer dat in dergelijk mooi uitgegeven boek iets fout is gegaan in het afdrukken van de bibliografie). Roodenburg toont zo impliciet de weg aan de vele historici die nog al te vaak onwennig staan tegenover het gebruik van iconografische bronnen.

Anne-Laure Van Bruaene
Universiteit Gent

Piet J. Buijnsters, *Geschiedenis van het Nederlandse antiquariaat* (Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2007) 478 p. ISBN 9789077503706

Als gevierde emeritus-hoogleraar nog een dikke turf schrijven over het antiquariaat: je moet goed gebeten zijn door het boekenvirus om daar nog aan te beginnen. De historische studie naar de distributie en consumptie van oude en zeldzame boeken staat immers nog goeddeels in haar kinderschoenen. Alleen al vanwege het gekozen onderwerp is het mooi uitgegeven en rijkelijk geïllustreerd werk van Piet Buijnsters een belangrijk boek. De *Geschiedenis van het Nederlandse antiquariaat* oogt met zijn *hardcover* en bijna vijfhonderd bladzijden gewichtig, maar weegt het ook wetenschappelijk gezien even zwaar? Een vluchtige blik op de inhoudsopgave en het uitgebreide personenregister leert al snel twee zaken. In de eerste plaats heeft de auteur overwegend aandacht voor de twintigste eeuw en dan nog hoofdzakelijk voor de periode na de Tweede Wereldoorlog, die ongeveer de helft van het hele boek beslaat. Daarnaast lijkt het werk soms een echte portretgalerij: tal van boekhandelaren, uitgevers, veilinghuizen en verzamelaars passeren de revue; de anekdotiek en ‘kleine’ geschiedenis overheersen.

Deze keuzes domineren natuurlijk de volledige compositie en opzet van het boek. Zo is het om te beginnen vreemd dat Buijnsters, toch een autoriteit op het vlak van de achttiende-eeuwse letterkunde, nauwelijks interesse toont voor die vroege periode. Aandacht voor de culturele en sociaaleconomische achtergronden van de zeventiende en achttiende eeuw had wellicht geholpen het nu ‘schemerachtig begin’ (p. 19) van de antiquaar meer kleur te geven. In de literatuurlijst zijn weliswaar de recente studies opgenomen van Jeroen Salman (rond de ambulante boekramer) en van Robin Myers e.a. (rond boekveilingen). Maar dit neemt niet weg dat ook in de Angelsaksische, de Franse en de volledig onbenutte Belgische historiografie al wel wat meer bekend is over die vroege handel in boeken en betreffende de voorkeuren van het toenmalige lezerspubliek.

In de hoofdstukken die de negentiende en vroege twintigste eeuw behandelen, ligt de focus nagenoeg volledig op de vernieuwingsdrang van de bekende topantiquaren, zoals Frederik Muller, Martinus Nijhoff en anderen. Die gerichtheid op ‘de bovenste schakels van de voedselketen’ (p. 101) wordt door de auteur erkend, maar leidt nauwelijks tot een meer diepgaande analyse van de hordes aan boekleiders, van de houders van publieke verkopeningen en van tal van andere commerciële circuits die een reëel economisch substraat bleven uitmaken van de handel in oude boeken.